МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра теорії та історії світової літератури

КУРСОВА РОБОТА

з історії зарубіжної літератури

на тему: Образ природної людини в романі Даніеля Дефо «Життя та дивовижні пригоди Робінзона Крузо».

Студентки 3 курсу СОа 15-20 групи

напряму підготовки англійська мова та друга іноземна мова (німецька)

спеціальності середня освіта

Петренко К. О.

Керівник Мариненко Юрій Васильович професор кафедри теорії та історії світової літератури

Національна шкала _____

Кількість балів: _____Оцінка: ЄКТС _____

Члени комісії _____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

_____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

_____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали

м. Київ – 2023рік

Зміст

Вступ……2

Розділ 1. Історичне середовище та біографічні відомості……...4

1.1. Життєвий та творчий шлях Даніеля Дефо……4

1.2. Історія створення роману……...9

1.3. Короткий огляд епохи Просвітництва……12

1.4. Епоха Просвітництва в Англії та Франції……...14

1.5. Природна людина за Ж. Ж. Руссо……16

Висновки до розділу 1……...18

Розділ 2. Образ природної людини в творі «Робінзон Крузо» Д.Дефо…19

2.1. Прояв концепції «природної людини» через призму праці у романі «Робінзон Крузо» Д. Дефо……19

2.2. Прояв концепції «природної людини» через призму релігії у романі «Робінзон Крузо» Д.Дефо……24

Висновки до розділу 2……...29

Висновки……30

Список використаних джерел……..31

Вступ

25 квітня 1719 року в Лондоні вийшла книга “Робінзон Крузо”. Його повна назва звучить так: “Життя, незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо, моряка з Йорка, що прожив двадцять вісім років на самоті на безлюдному острові, біля берегів Америки, біля гирла великої річки Оріноко, куди він був викинутий після того як потонув корабель, весь екіпаж корабля, крім нього, загинув, з викладом його несподіваного звільнення піратами, розказана ним самим”. Книга одразу підкорила серця читачів. Її читали всі — і освічені, і малограмотні. Книга пережила і свого автора, і перших читачів. Навіть зараз її читають із таким же інтересом, як і тоді, коли вона вийшла, і читають не лише в Англії, а й у всьому світі. Це визначає актуальність обраної теми для курсової роботи.

У книзі Папсуєва В. В. “Три великі романісти епохи Просвітництва: Дефо, Свіфт, Філдінг. З історії європейської літератури 17-18 століть” акцентується, що “головним твором, завдяки якому Дефо залишився в пам’яті не тільки дослідників його творчості, але і всього людства, став один роман, який у довгому переліку написаних письменником книг значиться під номером 412. Це – “Життя і незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо, моряка з Йорка”.

Метою дослідження було визначити роль роману Даніеля Дефо “Робінзон Крузо” у знайомстві світової спільноти з людиною-творцем, людиною праці.

Завдання дослідження:

1) Відслідкувати історичну ситуацію, що склалася в Англії, на тлі якої розвивалася літературна діяльність Дефо.

2) Визначити, як поняття «природна» людина виявлялося в добу Просвітництва.

3) Розкрити особливість і оригінальність автора Даніеля Дефо у вираженні позиції “природної” людини.

Об’єктом дослідження є творчість Даніеля Дефо, особливо його роман “Робінзон Крузо”.

Предметом дослідження є концепт “природна людина” в романі Дефо “Робінзон Крузо”.

Методами дослідження є описовий, порівняльний та аналіз тексту.

Структура та обсяг дослідження: курсова робота складається зі вступу, двох розділів (“Історична довідка та біографічні відомості” та “Природна людина в романі Д. Дефо “Робінзон Крузо”), висновків та списку використаних джерел.

Розділ І. Історичне середовище та біографічні відомості

1.1. Життєвий та творчий шлях Даніеля Дефо

Даніель Дефо — британський письменник, журналіст і комерсант. Народився в Лондоні в 1660 або 1661 році. Тоді на шлях письменника не був легким. “Даніель Дефо… жив саме в такий бурхливий час, коли до письменників, які завинили, застосовувалися дуже суворі каральні заходи. Йому довелося випробувати і в’язницю, і ганебний стовп; але, незважаючи на гоніння, злидні і всякі лиха, цей сильний духом і надзвичайно енергійна людина ніколи не зраджувала своїм переконанням і до самого кінця продовжувала боротися з пером у руках за ті ідеї, які пізніше увійшли в життя і стали одним із найдорожчих надбань його народу” – писав А.В. Каменський у біографічному нарисі “Даніель Дефо. Його життя та літературна діяльність”.

Наприкінці XVII — в середині XVIII століття Англія переживала важкі часи. “У цей період загальної розбещеності особистість Даніеля Дефо видається за своїми високими моральними якостями. Це була бездоганно чесна людина, невтомний літературний працівник і хороший сім’янин; але йому випала гірка частка, і майже все його довге життя, особливо її останні роки, представляється одним майже безперервним рядом будь-яких негараздів і гонінь”.

Так, Даніель Дефо, визнаний класик світової літератури, народився в 1660 році в сім’ї торговця. Абсолютно байдужий до свого походження, Даніель Дефо рідко згадував про своїх батьків, але відомо, що він походив з англійських землеробів-власників. Його дід володів невеликою фермою в Нортгемптонширі. “За соціальним станом Аліса Фо (мати Даніеля) стояла вище за свого чоловіка і була корінною англійкою. Це її батько, дід Дефо, мав досить велике господарство, а тому налаштований був не на користь парламентських перетворень і в результаті під час революції та громадянської війни поніс, як видно, значні збитки, інакше чим ще пояснити вихід доньки заміж за якогось торговця?” – думає Д. Урнов. Це вся інформація про походження Даніеля Дефо,

і жодної іншої інформації про його матір, братів і сестер чи інших членів родини не залишилося.

Дефо пішов до школи, коли йому було 12 років, і залишався там до 16 років. Його батько намагався вивчити свого єдиного сина на священика. Даніель отримав освіту в закритому закладі під назвою Ньюінгтонська академія. Здавалося, що семінарія охоплювала широкий спектр предметів, включаючи не тільки теологію, але й географію, астрономію, історію та іноземні мови. Саме там і відзначили здібності хлопця. Даніель не тільки швидко став першим з іноземних мов, але й виявився дуже талановитим полемістом. У юності Дефо хотів стати священиком, але життя склалося інакше. Перш ніж дати своєму синові самостійний бізнес, батько відправив Даніеля вивчати бухгалтерський облік і торгівельну практику в конторі оптової панчішної компанії в Лондоні, яка торгувала за кордоном.

У вільний час Дефо спілкувався з дисидентською молоддю, яка поділяла його пристрасні погляди на політику. Відтоді Дефо став на бік народу в майбутніх політичних і релігійних змаганнях, а його надзвичайний талант і енергія незабаром виділили його серед однолітків як борця за громадянські і релігійні свободи. Даніель Дефо залишив школу у віці 19 років і за порадою батька вирішив продовжити комерційну кар’єру.

Приблизно з 1680 р. він почав торгувати. Бізнес Дефо розширився, що змусило його налагодити торгові зв’язки з Іспанією та Португалією. Тому він відвідав Іспанію, де деякий час жив і вивчив мову.

“Дефо зовсім не був підходящою людиною для торговельних занять. Хоча вона завжди відрізнялася найсуворішим і найскромнішим способом життя, але замість того, щоб сидіти над своєю справою і над рахунковими книгами в конторі, він надто захоплювався політикою та суспільством освічених людей і письменників…головної причиною його подальших

торгових невдач були його власна неувага до своєї справи та схильність до спекуляції".

У віці 20 років Даніель Дефо приєднався до армії герцога Монмутського, який повстав проти свого дядька Джеймса Стюарта, який очолював французьку політику під час його правління. Яків придушив повстання і жорстоко розправився з бунтівниками, що змусило Даніеля Дефо ховатися від переслідувань.

Його схопили алжирські пірати на шляху між Харіджем та Голландією, але відомо, що він утік. У 1684 році Дефо одружився з Мері Таффлі, яка народила йому вісім дітей. Його дружина принесла придане в 3700 фунтів стерлінгів і деякий час він міг вважатися відносно багатою людиною, але в 1692 році і придане його дружини, і його власні заощадження були поглинені банкрутством, яке забрало 17 000 фунтів стерлінгів. Дефо збанкрутував після втрати чартерного судна. Справа закінчилася черговою втечею з неминучої боргової в'язниці та поневіряннями в кварталі Мінт – притулку лондонських злочинців. Дефо таємно жив у Брістолі під вигаданим іменем, побоюючись чиновників, які заарештовували боржників. Збанкрутілого Дефо випускали лише по неділях, коли арешти були заборонені законом. Чим довше він занурювався у вир життя, ставлячи під загрозу свій стан, соціальне становище, а іноді і саме життя, тим більше спонукали до роздумів факти, характери, ситуації та проблеми, з якими стає Деніел Фо як письменник.

Д. Дефо мужньо долав життєві труднощі й невдачі. Він здійснював часті поїздки до Європи, був заможним підприємцем, батьком багатодітної сім'ї, главою церковної громади, оратором, політичним борцем, а іноді негласним радником високопосадовців у державі.

За шість років до 1702 року було опубліковано до 30 робіт Дефо, включаючи видання книги 1697 року "Досвід про проекти". У передмові до "Досліду" Дефо справедливо називає свій час "століттям проектів".

Різноманітні лотереї, різноманітні шахрайські афери та підприємства, газетні пастки та інше не закінчувалося! У своїх проектах Дефо зосереджується лише на суспільному блазі, не думаючи про власні інтереси. У політиці та інституціях, які він пропонує, він принаймні на 100 років випереджає своє століття, багато з яких лише нещодавно були реалізовані та включені в сучасне життя.

У 1702 році королева Анна, остання з Стюартів, зійшла на престол Англії. Дефо написав свою відому сатиричну книгу “Найкращий засіб позбутися дисидентів”. Протестантів в Англії називають дисидентами. Спочатку парламент не зрозумів справжнього значення сатири і зрадів тому, що Даніель Дефо повертає своє перо проти сектантів. Тоді хтось дізнався справжній сатиричний зміст.

І Дефо був засуджений до семи років ув’язнення, штрафу і триразового виставлення біля ганебного стовпа.

Цей середньовічний спосіб покарання був особливо болючим, оскільки давав право знущатися над засудженими бродячим і добровільним прислужникам духовенства й аристократії. Але Дефо був засипаний квітами. До дня стояння біля ганебного стовпа Дефо, який сидів у в’язниці, надрукував “Гімн ганебному стовпу”. Тут він зневажив аристократію і пояснив, чому був виставленим на ганьбу. Цей памфлет натовп виспівували на вулицях і площах, коли вирок над Дефо виконувався.

Через два роки Дефо вийшов з в’язниці. Його репутація постраждала, а бізнес з виробництва черепиці процвітав, поки власник був у в’язниці та в біді. Дефо загрожувало зубожіння і можливе вигнанням. Щоб уникнути цього, Дефо прийняв сумнівну пропозицію прем’єр-міністра стати таємним агентом в уряді консерваторів і залишився лише нібито «незалежним» журналістом. Так почалося подвійне життя письменника. Роль Дефо в закулісних сюжетах його доби до кінця не вивчена.

Дефо був направлений до Шотландії з дипломатичною місією – підготувати ґрунт для об’єднання Шотландії з Англією. Він виявився талановитим дипломатом і успішно виконав поставлене завдання. Для цього Дефо навіть довелося написати книгу з економіки, де він продемонстрував економічні переваги майбутньої єдності.

Після вступу на британський престол з Ганноверського дому Даніель Дефо написав ще одну зловмисну статтю, за яку парламент призначив величезний штраф і тюремне ув’язнення. Це покарання змусило його остаточно залишити політику і присвятити себе художній літературі.

Більше трьох десятиліть Даніель Дефо як під своїм ім’ям, так і анонімно і під різними псевдонімами послідовно публікував памфлети, філософсько-правові трактати, економічні твори, а також посібник для купців, посібник для одружених, поему про живопис, загальну історію ремесла, кілька романів, звичайно, серед яких виділяється “Робінзон Крузо”.

1.2. Історія створення роману

“Ця книга буде першою, яку прочитає мій Еміль (син). Вона довгий час складатиме всю його бібліотеку і назавжди займе в ній почесне місце… Що ж це за чарівна книга? Арістотель? Пліній? Бюффон? Ні: це “Робінзон Крузо”!” – Ж. Ж. Руссо.

Перше видання «Робінзона Крузо» вийшло в Лондоні 25 квітня 1719 року без імені автора. Цей твір Дефо залишив як рукопис, залишений героєм повісті. Письменник пішов туди радше з необхідності, ніж з розрахунку. Книга обіцяла добре продаватися, і Дефо, звичайно, був зацікавлений в її матеріальному успіху. Однак він розумів, що його титул журналіста, який спеціалізується на статтях і памфлетах, більше зашкодить успіху книги, ніж приверне до нього увагу. Тому він спочатку приховував своє авторство, чекаючи, коли книга досягне небувалої слави.

У своєму романі Дефо відображає концепцію, яку поділяли багато його сучасників. Він показав, що головна якість будь-якої особистості — розумно функціонувати в природних умовах. І тільки вона може врятувати людину. Саме силою духу Робінзон залучав молоде покоління.

Популярність роману була настільки великою, що письменник опублікував продовження історії свого героя, а через рік додав розповідь про подорож Робінзона до Росії. За роботами про Робінзона послідували й інші романи — “Пригоди капітана Сінглтона”, “Молл Флендерс”, “Записки з чумного року”, “Полковник Жак” і “Роксанна”. В даний час багато його творів відомі лише вузькому колу фахівців, але “Робінзон Крузо”, читаний як у великих європейських центрах, так і у віддалених куточках світу, продовжує бути популярним перевидання навалом. “Капітан Сінглтон” час від часу перевидається у Великобританії.

“Робінзон Крузо” — найкращий зразок так званого морського пригодницького жанру, перші прояви якого можна знайти в англійській літературі XVI ст., яка досягла свого розквіту в XVIII ст., завдяки розвитку англійського купецького капіталізму. .

Ще до появи Робінзона Крузо, жанр документалістики про подорожі мав тенденцію переходити до художнього жанру. У “Робінзоні Крузо” завершився процес зміни жанру шляхом накопичення вигаданих елементів. Дефо використав стиль “Подорожей”, а їхні штрихи, що мали певне практичне значення, стали літературним прийомом у “Робінзоні Крузо”: мова Дефо також проста, точна і формальна. Йому були зовсім чужі специфічні прийоми художньої композиції, так званий іконопис і поетичний шлях.

Основою для написання художньої літератури є мемуари, щоденники, записи, художні видання, документальні публікації. Така література тоді була особливо модною, вона обов’язково асоціювалася з морськими походами та пригодами, з пригодами піратів.

Джерела, що стали художньою основою роману, можна поділити на фактичні та літературні. До першої належить авторська лінія нарисів і слідчих заміток кінця XVII — початку XVIII ст., з яких К. Атарова виділяє дві:

1) адмірал Вільям Дамп’єр, який випустив книги: “Нова кругосвітня подорож”, 1697; “Подорожі та описи”, 1699; “Подорож до Нової Голландії”, 1703;

2) Вудс Роджерс, який написав дорожні щоденники тихоокеанських подорожей, в яких описана історія Олександра Селькірка (1712), а також брошуру “Зворотності долі, або Дивовижні пригоди А. Селькірка, написані ним самим”.

Але найбільше на створення роману вплинув випадок з Олександром Селькіріком, моряком, який більше чотирьох років прожив самотньо на безлюдному острові.

Але як справедливо зазначає А. Чамєєв, “які б різноманітні і численні не були джерела “Робінзона Крузо”, і за формою, і за змістом роман являв собою явище глибоко новаторське. Творчо засвоївши досвід попередників, спираючись на власний журналістський досвід, Дефо створив оригінальне художній твір, що органічно поєднує в собі авантюрний початок з уявною документальністю, традиції мемуарного жанру з рисами філософської притчі». Дефо вивчав буквально гори літератури про морські та океанські подорожі, на основі якої згодом написав «Загальну історію піратства». На початку 1719 року Дефо написав роман. Його ідея народилася багато років тому. Дефо назвав свого героя на честь свого шкільного товариша Тімоті Крузо, а книга була опублікована як рукопис Робінзона.

Книга видавали без вказівок автора. Таким чином, Дефо виявився одним із перших письменників-невидимок. Коли роман з'явився, він відразу став надзвичайно популярним і успішним. Даніель Дефо, в захваті від успіху, кинувся писати продовження свого роману. 20 серпня 1719 року “Подальші пригоди Робінзона Крузо” з’являться на світ. Через рік вийшла третя книга під назвою “Серйозні роздуми протягом життя і дивовижні пригоди Робінзона Крузо, що включають його бачення ангельського світу”. У третій частині на форзаці була розміщена складена карта острова Робінзона. Але серйозного успіху ця книга не мала.

Як зазначає один із біографів Д. Дефо, “…якщо Крузо, том перший, прочитали мільйони, про Крузо, том другий – тисячі, то про існування Крузо, том третій, чули одиниці”.

1.3. Короткий огляд епохи Просвітництва

Європу вісімнадцятого століття називають “віком розуму”. Саме поняття розуму тлумачилося по-різному, і процес подолання традицій середньовічного мислення продовжувався в гострих суперечках.

Просвітителі Європи у своєму уявленні про людину виходили з певної норми (чи то розум, чи природа), і література цього періоду характеризується унікальною єдністю між утвердженням цієї норми та запереченням кожного аспекту життя людини, уявлень і поведінки, які їй не відповідають. Ця єдність заперечення і ствердження об'єднувала митців-просвітителів різних мистецьких напрямів (у тому числі класицизму і сентименталізму).

Завдання виховання і суспільного реформування, яке ставили перед собою просвітителі, визначили спрямованість естетичних досліджень, своєрідність їх художнього методу, а також зумовили позицію діяльності митця.

Для літератури доби Просвітництва була характерна концептуальність, у якій переважали структуровані твори, покликані розкрити певний філософський чи моральний конфлікт. На основі концепції просвітництва були зроблені видатні художні відкриття, настав особливий і просвітницький період в історії художнього освоєння дійсності, з’явився новий динамічний і впевнений тип героя. Це нова людина періоду падіння феодального суспільства, зображена в узагальненому і філософському плані, як Робінзон Крузо.

У європейських країнах для літератури XVIII століття характерний історичний оптимізм, непохитна віра в перемогу розуму над невіглаством і забобонами. Просвітництво — необхідний крок у культурному розвитку будь-якого народу, який розлучається з феодально-кріпосницьким способом життя. Просвітництво — це в основному демократія, це культура народу. Головне своє

завдання воно бачить у тому, щоб навчати і виховувати, залучати людей до пізнання усього. Як і будь-яка важлива культурно-історична епоха, Просвітництво формувало свої ідеали та прагнуло зустрітися з реальністю, якнайшвидше й повніше втілити її в життя. XVIII століття заявило про себе голосно й чітко, висвітливши нове розуміння основних рушійних сил людського існування: ставлення до Бога, суспільства, держави, оточуючих і, зрештою, нове розуміння людського Я.

Головним героєм, центральною ланкою філософії епохи Просвітництва стала людина. Вперше з часів Відродження людині надано таке значення, і вперше в історії культури людина розглядається настільки цілісно. Дідро вважає людину єдиним центром Всесвіту, без якого все на землі втратило б сенс.

У статті “Відповісти на запитання: Що таке Просвітництво?” І. Кант писав: “Освіта – це вихід людини зі стану свого неповноліття, в якому він перебуває з власної вини. Неповноліття є нездатність користуватися своїм розумом без керівництва з боку когось іншого. Неповноліття з власної вини – це таке, причина якого полягає не в нестачі розуму, а в нестачі рішучості та мужності користуватися ним”.

1.4. Епоха Просвітництва в Англії та Франції

Епоха Просвітництва була одним із найяскравіших періодів у розвитку філософії та духовної культури в Європі. Великобританія, Франція та Німеччина є основними активними країнами європейської культури, вони володіють основними досягненнями Просвітництва, але їхні внески в культуру різні як за важливістю, так і за глибиною. Вони пережили справжні соціальні потрясіння і вийшли з них з однаково різними результатами.

Особлива роль Великобританії в історії європейського Просвітництва була, перш за все в тому що, Англія була його батьківщиною і багато в чому його першопрохідником. Англія була одним із головних центрів Просвітництва. Епоха Просвітництва почалася в 1689 році, в рік останньої революції в Англії. Залишки феодалізму все більше розмивалися, буржуазні відносини все більше утверджувалися і остаточно закріпилися після Великої французької революції.

Основні риси політичної програми англійського Просвітництва сформулював філософ Джон Локк (1632-1704). Його головна праця – "Досвід про людське розуміння" (1690) – містила активну програму, яку сприйняли не тільки англійські, а й французькі просвітителі. За Локком, до невід'ємних прав людини належать три основні права: про життя, свободу і власність. Права власності Локка тісно пов'язані з його оцінкою людської праці. Вважає, що багатство кожного є результатом його праці. Юридична рівність індивідів є необхідним результатом прийняття трьох невід'ємних прав. Як і більшість просвітителів, Локк виходив з ідеї невід'ємних прав ізольованих індивідів та їхніх приватних інтересів. Правовий порядок має гарантувати, що кожна людина може отримати користь, але таким чином, щоб свободи та особисті інтереси інших також поважалися.

Локк наголошував: "Ми народжуємося на світ з такими здібностями і силами, в яких закладена можливість освоїти майже будь-яку річ і які, принаймні, можуть повести нас далі за те, що ми можемо собі уявити, але

тільки вправа цих сил може повідомити нам вміння і мистецтво в чомусь і вести нас до досконалості”.

Наголошуючи на важливості творчих зусиль, знань і особистого досвіду кожної людини, британські просвітителі краще засвоїли потреби суспільства XVIII ст., що призвело до безпрецедентного перелому в розвитку продуктивної сили і трудових відносин. Епоха Просвітництва зміцнила в британській особистості такі якості, як ініціативність, винахідливість і практичність.

Зі свого боку, французьке Просвітництво не було цілком однорідним ідеологічним рухом: між її представниками є значні відмінності.

Серед французьких мислителів XVIII століття особливе місце посідає Жан-Жак Руссо, який з юних років багато працював, наполегливо навчався, терпів приниження, змінив багато професій. Вчення Руссо зводилося до вимоги звільнити суспільство від стану загального відчуження. Вихід він бачив у правильному вихованні, у матеріальній і політичній рівності, у прямому підпорядкуванні моралі й політики, моралі й суспільного ладу. На відміну від філософів, які вважали нарцисизм і егоїзм сумісними із загальним благом, він стверджував підпорядкування особистості благу суспільства.

Руссо писав: “Кожна людина доброчесна, коли її приватна воля у всьому відповідає спільній волі. Руссо був одним із тих, хто духовно готував Французьку революцію. Він вплинув і на сучасну духовну історію Європи з погляду державного права, виховання та критики культури”.

1.5. Природна людина за Ж. Ж. Руссо

Руссо все життя любив природу, його потяг до неї був безмежним. Його неспокійна й непокірна душа знаходила розраду й гармонію в природі. Таким чином, джерелом зовнішніх вражень, джерелом естетичного задоволення і морального комфорту для вдосконалення, гармонійного (природного, вільного) розвитку особистості Руссо вважає зовнішню природу.

Поняття природи виступає у Руссо і по-іншому. Він використовував це поняття як полемічне знаряддя для вшанування "дикуна", який живе щасливим життям серед природи, в горах. Захист людини природи і всього, що має відношення до природи, змішується у Руссо із запереченням усього протиприродного, відокремленням від природи з простотою і безпосередністю. «Культ природи» у Руссо є ні що інше, як відраза до фальші, штучності, тяга до всього природного, простого, прямого, скромного, позбавленого бажання, крім бажань потреби підтримувати фізичну форму людини.

Виховання – це, по суті, спонтанний і мимовільний процес, який диктується активністю самої душі та природним розвитком тіла.

Які, на думку Руссо, необхідні умови, щоб не втручатися в природу, не спотворювати її природний хід, а допомагати їй непомітно, спостерігаючи за її розвитком? Ці умови в основному включають природний стан людини.

"Природна людина" — поняття, яке займає центральне місце в соціології Руссо. У природному стані природа людини досконала – це головна теза Руссо, в якій втілені всі його міркування виховання, тобто бути природним, відповідає природі людини, а не суперечить їй, як це було в умовах феодального виховання.

За Руссо, природна людина – це насамперед людина, створена природою з природними фізичними і моральними потребами і бажаннями. Природну людину з цими безпосередніми почуттями Руссо протиставляє людині

цивілізованій, відчуженій характером “цивільного” суспільства. Природну людину характеризує природна доброта, чуйність, співчуття до інших, принциповість. Можна сказати, що в певному сенсі це унікальна, гармонійна особистість, позбавлена непереборних пристрастей і бажань. Така “ідеальна” людина, звичайно, була позбавлена у Руссо конкретно-історичного змісту і використана ним знову як знаряддя полеміки, засіб протиставлення “природи” в “цивілізації”, всьому природному і створеному людиною. В уяві Руссо така людина або зображувалася “дикуном” доісторичних часів, або стала символом простого душевного народу.

Ось чому в “Громадському договорі” Руссо, на відміну від двох своїх перших трактатів, пише наступне: “Хоча в стані суспільному людина і позбавляється багатьох переваг, якими вона має в природному стані, але зате він набуває набагато більших переваг – його здібності вправляються і розвиваються, думка його розширюється, почуття його облагороджуються і вся його душа підноситься настільки, що, якби зловживання новими умовами життя не зводили його часто до стану нижчого, він мав би безупинно благословляти щасливий момент, що вирвав його назавжди з колишнього стану і що перетворив його з тупої і обмеженої тварини на істоту мислячу, на людину”.

Висновки до розділу І

Даніель Дефо - відомий британський письменник-романіст і публіцист. Він мужньо долав життєві негаразди та невдачі. Заможний купець, батько багатодітної родини, голова церковної громади, оратор, учасник політичної боротьби, іноді таємний радник високопоставлених державних чиновників. Його світова слава в основному заснована на романі – “Пригоди Робінзона Крузо”. Навіть на могилі письменника його позначено як “автора “Робінзона Крузо”. Проте творчість Дефо в цілому більш різноманітна: він був талановитим публіцистом, автором памфлетів у віршах і прозі, історичних праць, щоденників, написав сім романів.

У європейських країнах для літератури XVIII століття характерний історичний оптимізм, непохитна віра в перемогу розуму над невіглаством і забобонами.

Головним героєм, центральною ланкою філософії епохи Просвітництва стала людина. Вона була новою людиною епохи феодального суспільства, що щойно розвалилося, — “природною” людиною. Відомості про соціокультурну ситуацію в Англії виявляють протиріччя між ідеалом “природної” людини та дійсністю “буржуазного індивіда”, як це вміло підкреслив Д. Дефо в “Робінзоні Крузо”.

Вперше поняття “природної” людини з’явилося в епоху французького Просвітництва, особливо у творчості Жан-Жака Руссо. За Руссо, природна людина — це насамперед створена природою людина з природними фізичними та моральними потребами та бажаннями. Він вважав, що моральність як природне начало (закладене в людині від народження) може бути вдосконалена в людині шляхом виховання, і вважав природу найбільш придатним місцем для цього, на відміну від міських споруд, які є рукотворними, що спотворюють будь-яку вдачу.

Розділ ІІ. Образ природної людини в творі «Робінзон Крузо» Д.Дефо

2.1. Прояв концепції «природної людини» через призму праці у романі «Робінзон Крузо» Д. Дефо

Для Дефо, як втілювача ідей раннього Просвітництва, роль праці освоєнні природи людиною невіддільна від духовного вдосконалення героя, від пізнання природи через розум. Орієнтуючись на Джона Локка - основоположника англійського деїзму, Дефо показує, як через досвід, за допомогою праці рук і розуму Робінзон, колишній пуритан - містик, приходить до цілісної деїстичної концепції світобудови. Сповідь героя показувала, що після цього стало можливим підкорення природи розумним Робінзоном, яке автор зображує не як фізичне освоєння острова, бо як пізнання розумом законів природи.

Найпрозаїчніший факт - виготовлення столу та стільця або випал глиняного посуду - сприймається як новий героїчний крок Робінзона у боротьбі за створення людських умов життя. Продуктивна діяльність Робінзона відрізняє його від шотландського матроса Олександра Селкірка, який поступово почав забувати усі навички цивілізованої людини і впав у напівдикий стан.

Як героя Дефо обрав звичайну людину, щоб підкорити життя господарським шляхом, як і сам Дефо, як і багато інших, також були звичайними людьми того часу. У літературі вперше з’явився такий герой, уперше описано його щоденну працю.

Як “природна” людина, Робінзон Крузо не “одичавів” на безлюдному острові, не піддався відчаю, а створив цілком нормальні умови для свого життя. На початку роману він нехороша людина, він безвідповідальний і ледачий. Це показує його повну безпорадність, його небажання брати участь у нормальній людській діяльності. У нього просто був вітер у голові. І ми бачимо згодом, освоюючи цей життєвий простір, навчаючись володіти різними знаряддями та

виконувати різні дії, як він стає іншим, бо знаходить і сенс, і цінність людського життя. Це перший сюжет, який потребує уваги – реальний контакт людини з предметним світом, як виробляється хліб, одяг, житло тощо. Коли він вперше випік власний хліб, а це сталося через багато років після того, як він оселився на острові, він сказав, що ми не знали, через скільки різних трудомістких процедур потрібно пройти, щоб отримати скибочку звичайного хліба.

Робінзон - чудовий господар і організатор. Він вміє використовувати можливості і досвід, вміє прораховувати і прогнозувати. Як землероб, він точно розраховує, скільки грошей він може отримати з посіяного ячменю та рису, коли і яку частину врожаю він може використовувати в їжу, резервувати, зберігати та сіяти насіння. Він вивчав ґрунтово-кліматичні умови і дізнався, де сіяти в дощовий сезон, а де в сухий сезон.

“Чисто людський пафос підкорення природи, - пише А. Елістратова, - змінює в першій і найважливішій частині “Робінзона Крузо” пафос комерційних авантюр, роблячи надзвичайно захоплюючими навіть самі прості подробиці “праці і днів” Робінзона, які захоплюють уяву, бо це історія , всепереможної праці”.

Дефо передає Робінзону свої думки, вкладаючи в його уста обґрунтовані погляди. Робінзон уособлює віротерпимість, любить свободу і людяність, ненавидить війну, засуджує жорстокість винищення корінного населення, що проживає на землях, окупованих білими колоністами. Він черпає натхнення у своїй праці.

В описі робочих процесів автор “Робінзона Крузо” виявляє, крім іншого, чималу винахідливість. Для нього робота – не звичка, а приємний досвід пізнання світу. У тому, що робить його герой на острові, немає нічого неймовірного, далекого від реальності. Навпаки, автор намагається описати розвиток кар’єрних навичок максимально зв’язно і навіть емоційно, наводячи

факти. У романі ми бачимо, що після двох місяців невтомної праці Робінзон нарешті знайшов трохи глини, зібрав її, приніс додому та почав працювати, але все, що він отримав, — це два великі потворні глиняні горщики.

До речі, як зазначають дослідники, герой Дефо спочатку не тільки створював такі речі, процес виробництва яких сам автор добре знав із власного досвіду, а отже, зміг достовірно описати всі "муки творення". Це повною мірою відноситься і до випаленої глини, оскільки з кінця 17 століття Дефо був співвласником цегельного заводу. Робінзону знадобився майже рік зусиль, щоб отримати з його рук "акуратні речі правильної форми" "замість незграбних грубих виробів".

Але головне в поданні праці для Даніеля Дефо навіть не результат, а емоційне враження – почуття захоплення і задоволення від того, що він створив своїми руками, долаючи перешкоди, яке пережив його брат-герой: "Але ніколи я, здається, так не радів і не пишався своєю кмітливістю як у той день, коли мені вдалося зробити трубку", — розповідає Робінзон. Відчуття захоплення і насолоди "плодами своєї праці" схоже на відчуття після будівництва куреня.

З погляду розуміння впливу праці на особистість і, отже, впливу трудових зусиль людини на навколишню дійсність найцікавішою є перша частина роману "Робінзон Крузо". У першій частині роману герой самотужки досліджує дикий світ. Поступово Робінзон опанував мистецтво різьблення та приготування страв, лову та приборкання кіз, від елементарних видів роботи він підніс до найскладніших, спираючись на свій досвід та знання природних законів. Але водночас герой починає переосмислювати цінність життя, виховувати свою душу, опановувати життєві інтереси та пристрасті. Дослідники творчості Д. Дефо вважають, що тривалий процес освоєння Робінзоном гончарної справи символізує процес приборкання героєм гріховних схильностей і вдосконалення власної природи. І, якщо початковий психічний стан героя відчайдушний, то робота, подолання, читання Біблії та роздуми

роблять його оптимістом, який завжди знайде причини “дякувати провидінню”.

Протягом усього роману Д. Дефо з іронією зазначає, що його герою властива гординя, перебільшене уявлення про свої можливості. Найбільш виразно це виявилося в епізоді про спорудження грандіозного човна, коли Робінзон “тішився своєю витівкою, не даючи собі труднощів розрахувати, чи вистачить у нього сил впоратися з нею”. Але та ж манія величі виявляється і в початковому намірі спорудити загороду для кіз колом у дві милі; надмірно великим та перевантаженим виявляється пліт, споруджений Робінзоном в одну з поїздок на корабель; надмірно розширена ним печера стає доступною для хижаків та менш безпечною тощо. Незважаючи на присутню іронію, читачеві, тим не менш, зрозуміло, що автор з великою симпатією ставиться до людини, яка бере на себе працю робити багато і навіть нарікає на постійну нестачу часу.

Цей факт, який на перший погляд здається абсурдним з точки зору безлюдного острова, є, по-перше, ще одним доказом “суспільної природи людини”, а по-друге, він прославляє працю як найефективніший засіб проти відчаю та безнадії.

У всіх пригодах Робінзона Крузо має місце просвітницький експеримент автора, що складається з двох етапів - виховання та випробування природної людини. У вужчому розумінні - це експеримент з виховання та самовиховання природної людини працею та випробування духовної зрілості, моральних сил особистості через працю. Дефо зобразив складний процес становлення та розвитку особистості та роль трудової діяльності в ньому. Еволюція свідомості природної людини Робінзона Крузо, представлена Дефо, підтверджує вірність основних просвітницьких концепцій природної людини: по-перше, людина навіть у природних умовах залишається “суспільною твариною”; по-друге, самотність неприродна.

Все життя героя на острові є процес повернення людини, волею долі поставленої у природні умови, у суспільний стан. Таким чином, Дефо виступає проти попередніх уявлень про суспільний устрій, просвітницьку програму поліпшення життя людей і суспільства. Тому праця у творчості Даніеля Дефо є елементом самовиховання та самовдосконалення особистості героя.

Дефо описує історію безлюдного острова таким чином, що стає зрозуміло: процес постійного пізнання світу і невтомної праці є природним станом людини, що дозволяє їй знайти справжню свободу і щастя, приносячи "хвилини невимовної радості". Таким чином Даніель Дефо, який готувався до духовної кар'єри і, безумовно, був щиро віруючим, і Дефо, який викладав найпрогресивніші погляди свого часу, довели, що вся історія цивілізацій — це не що інше, як освіта людини людською працею.

Концепція першорядної ролі праці в процесі, вдосконалення людини та суспільства в романі Даніеля Дефо "Робінзон Крузо" відобразила найпрогресивніші, демократичні ідеї епохи раннього Просвітництва. Скориставшись, як і Джон Локк у роботі про державне правління, темою острова, що перебуває поза контактами з суспільством, Дефо на прикладі життя Робінзона доводить неминучу цінність праці у суспільному розвитку та створенні матеріальної та духовної бази суспільства. Величний гімн праці та творчої діяльності розуму, що вперше в історії світової літератури прозвучав зі сторінок художнього твору, став різкою, безкомпромісною критикою як феодального минулого, так і буржуазного справжнього Англії початку XVIII століття. Саме праця і творча діяльність розуму здатні, на глибоке переконання Дефо, докорінно змінити світ. Завдяки праці на безлюдному острові виникає своєрідна міні цивілізація, творець якої - розумна "природна" людина.

Герой Дефо став живим втіленням просвітницьких уявлень про сучасну людину як людину "природну", яка не виникає в історії, а дарована самою природою.

2.2. Прояв концепції «природної людини» через призму релігії у романі «Робінзон Крузо» Д.Дефо

Перший роман Д. Дефо можна вважати літературним маніфестом письменника-просвітителя, заснованим на концепції світу і людини, характерній для початку Просвітництва. Світогляд тогочасної людини не можна вважати без впливу на її свідомість релігійно-моральних засад, і роман “Пригоди Робінзона Крузо” є безумовним тому доказом. Багато дослідників творчості Дефо не тільки знаходять у тексті роману прямі ілюзії з біблійними текстами, а й проводять паралелі між основним сюжетом “Пригод Робінзона Крузо” та кількома старозавітними сюжетами.

Розглядати питання про витоки проповідування праці в цьому контексті не просто: “Ти будеш заробляти на хліб важкою працею, доки не повернешся в землю, звідки він був узятий”, — сказав Бог Адаму, виганяючи його з небес. Працьовитість – одна із священних заповідей християнської віри. Все це Робінзон повинен усвідомити і з вдячністю прийняти на безлюдному острові.

У вітчизняному літературознавстві часто не звертають уваги на те, що з усієї діяльності Робінзона на острові найважливішу роль Даніель Дефо відводить духовній праці. Перш за все, у нього є релігійні обов'язки і читання Біблії, яке він завжди проводить тричі на день. Ще одна щоденна робота Робінзона — полювання, на яке він витрачає три години щоранку, коли немає дощу. Третє завдання — відсортувати, висушити та приготувати дичину, яку потрібно вбити чи спіймати.

Роздуми та читання Біблії відкрили Робінзону Крузо очі на будову світу, дозволивши йому отримати релігійне уявлення про життя. З певного моменту, перебуваючи на острові, він почав вважати все, що з ним відбувалося, промислом Божим. Можливо, Робінзон Крузо упорядкував свій побут не лише тому, що він шукав розради, а й тому, що — і для проповідника Дефо це, мабуть, найважливіше — що «пізнаючи» істину, він перестав сліпо шукати

звільнення з в’язниці, і почав приймати будь-що, що посилає Бог з повною відповідальністю. Робінзон вважає, що людині, яка знайшла істину, свобода від гріха приносить більше щастя, ніж свобода від страждань. Він більше не молився про визволення, Робінзон не думав про нього. Звільнення почало здаватися йому клопотом. Це суть змін, що відбулися у свідомості героя.

Справжній буржуа, Робінзон твердо дотримувався пуританства. Цікаві суперечки між Робінзоном і Фрайдей про релігію, в яких Фрайдей легко спростовує теологічні докази Робінзона, який почав навертати їх у християнство, і ставить під сумнів існування демонів. Таким чином, Дефо піддав критиці одну з головних пуританських доктрин про існування зла.

Слід зазначити, що майже весь роман Даніеля Дефо «Робінзон Крузо» заснований на книзі Буття. Лише деякі розділи, особливо останній, відрізняються. Крім того, вони відрізняються за змістом, але біблійні події відбувалися задовго до того, як Дефо вирішив написати свій роман. Змінилися часи, змінилися цінності.

Тому одним із факторів, що спонукали його написати цей роман, було читання релігійної літератури. Мабуть, Даніель Дефо не раз за своє бурхливе життя шкодував про спокійний і ласкавий побут священика, від якого він відмовився. Це тихе існування, ледь нічим затьмарене, він передав у своєму романі. Довга відпустка на острові без постійних воєн, без великих подій, далеко від людської суєти - ось що було потрібно Даніелю.

Роман можна прочитати як алегоричну притчу про духовне падіння і відродження людини - іншими словами як пише К. Атарова, “оповідання про поневіряння заблудлої душі, обтяженої первородним гріхом і через звернення до Бога, що знайшла шлях до спасіння”.

“Дефо недарма наполягав у 3-й частині роману на його алегоричному значенні, - зазначає О. Єлістратова.- Благоговійна серйозність, з якою Робінзон

Крузо вдумується у свій життєвий досвід, бажаючи осягнути його приховане значення, сувора скрупульозність, з якою він аналізує свої душевні спонукання, - все це перегукується з тією демократичною пуританською літературною традицією XVII ст., яка отримала завершення в “ Шляхи паломника” Дж. Беньяна. “Робінзон бачить прояв божественного промислу у кожній пригоді свого життя; його турбують пророчі сни... корабельна аварія, самотність, безлюдний острів, навала дикунів - все здається йому божественною карою”.

Будь-яку незначну подію Робінзон осмислює як “промисел божий”, а випадковий збіг трагічних обставин - як справедлива кара і спокутування за гріхи. Навіть збіги дат видаються герою осмисленими і символічними (“гріховне життя і життя самотнє”, - підраховує Крузо, - “ почалися для мене в той самий день”, 30 вересня). Згідно Дж. Старру, Робінзон виступає у двоєдиній іпостасії як грішник, і як обранець божий.

Звичайно ж, психологія образу Робінзона у його розвитку “природної” людини розкривається в його відносинах з Богом. Аналізуючи своє життя до і на острові, намагаючись знайти алегоричні вищі паралелі і якийсь метафізичний зміст Робінзон пише: “На жаль! Моя душа не знала Бога: благі настанови мого батька згладилися з пам'яті за 8 років безперервних поневірянь по морях і постійного спілкування з такими ж, як сам я, нечестивцями, до останньої міри байдужими до віри... Не пам'ятаю, щоб за весь цей час моя думка хоч раз піднялася до Бога... Я перебував у якомусь моральному отупінні: прагнення добра і свідомість зла були мені однакові чужі... Я не мав жодного уявлення ні про страху Божому в небезпеці, ні про почуття вдячності до Творця за визволення від неї…”

“Я не відчував ні Бога, ні Божого суду над собою; я так само мало вбачав карну правду в бідах, що спіткали мене, як коли б я був найщасливішою людиною на світі”.

Однак, роблячи таке атеїстичне визнання, Робінзон відразу відступає, зізнаючись, що тільки тепер, захворівши, він відчув пробудження совісті і “зрозумів, що своєю гріховною поведінкою спричинив Божий гнів і що безприкладні удари долі були лише справедливою мені відплатою”.

Слова про Божу кару, промисел і милосердя переслідують Робінзона і часто зустрічаються в тексті, хоча насправді він керується сенсом життя. Думки про Бога часто відвідують його в нещастях. Думки про Бога, диво, що приводять його до початкового стану екстазу, поки його розум не знаходить логічних пояснень, ще більше свідчать про якості героя, нічим не скуті на безлюдному острові, такі як безпосередність, відкритість, вразливість - це є якостями “природної” людини.

І навпаки, стримуючим фактором є втручання розуму, який логічно пояснює причину того чи іншого дива. Будучи творцем матерії, розум також функціонує як психологічна межа. На зіткненні цих двох функцій, на прихованому діалозі між вірою і скептицизмом раціоналізму, дитячим ентузіазмом і розважливістю побудована вся повість. Дві точки зору, об'єднані в єдиного героя, і постійно сперечаються. Місця першого (“Божого”) або другого (розумного) періоду відрізняються також за стильовими концепціями. У першому переважають риторичні запитання, вигуки, високі оклики, складні речення, велика кількість церковних слів, цитат із Біблії, сентиментальних епітетів; друга - коротка, проста і ненав'язлива піктографічна мова.

Як приклад можна навести опис Робінзоном своїх почуттів з приводу знахідки ячмінних зерен:

“Неможливо передати, в яке сум'яття кинуло мене це відкриття! До того часу мною ніколи не керували релігійні помисли... Але, коли я побачив цей ячмінь, що виріс у невластивому йому кліматі, а головне, невідомо як потрапив сюди, я став вірити, що це Бог чудесним чином виростив його без насіння

тільки для того, щоб прогодувати мене на цьому дикому безрадісному острові. Думка ця трохи зворушила мене і викликала сльози”.

“А тим часом те, що трапилося зі мною, було майже так само не передбачувано, як диво, і, вже принаймні, заслуговувало не менше вдячності. Справді: чи не Провидіння видно було в тому, що з багатьох тисяч ячмінних зерен, зіпсованих щурами, 10 або 12 зернят уціліли і, отже, все одно що впали мені з неба?.. І треба ж мені витрусити мішок на галявині, куди падала тінь від скелі і де насіння могло відразу ж зійти! мені кинути їх трохи подалі, і вони були спалені сонцем”. Вирушивши за тютюном у комору, Робінзон пише: “Безперечно, моїми діями керувало Провидіння, бо, відкривши скриню, я знайшов у ньому ліки не тільки для тіла, а й для душі: по-перше, тютюн, який шукав, по-друге – Біблію”. Але розмова з Богом, як і постійна згадка його імені, багаторазові звернення і сподівання на Божій милості зникають, як тільки Робінзон повертається до суспільства, і колишнє життя відновлюється. Зі здобуттям зовнішніх діалогів зникає потреба в діалозі внутрішньому. З тексту зникають слова “Боже”, “Бог”, “кара” та їх усілякі похідні.

Можна вважати, що роман Д. Дефо зовсім не пригодницький, а роман про духовне становлення людини. Ця книга показує, як в тиші, в мовчанні, в цілковитій і абсолютній самоті зустрічається Господь Бог. Це основний сюжет “Робінзона Крузо”. Християнська тема роману видається дуже чіткою і однією з центральних тем. У романі простежується так звана “природна релігія”, якої слідував Жан-Жак Руссо. Усі моральні та онтологічні істини він намагався вивести просто з натурального, природного розвитку самої людини.

Висновки до розділу ІІ

“Робінзон Крузо” – це фізичне виховання та самовиховання через працю та перевірка розумової зрілості та моральної сили особистості через працю. Дефо описав складний процес формування та розвитку особистості та роль, яку відіграє в ньому праця. Концепція першочергової ролі праці в удосконаленні людини і суспільства в романі Даніеля Дефо “Робінзон Крузо” відобразила найбільш прогресивні і демократичні ідеї Просвітництва. Завдяки праці на безлюдному острові створюється якась маленька цивілізація, її творець — розумна “природна” людина.

За своє бурхливе життя Даніель Дефо не раз шкодував про мирне існування священика, якого він відкинув. Довга відпустка на острові без постійних воєн, без великих подій, далеко від людської суєти - ось що було потрібно Даніелю.

Робінзон розуміє, наскільки нікчемним є його життя. Він був у якомусь моральному зациленінні. Робінзон відчув, як прокидається його сумління, і він зрозумів, що його гріховна поведінка розгнівила Бога і що безпрецедентні батоги долі були справедливою відплатою.

Роздуми про Бога, про диво є додатковим свідченням таких якостей героя, як відвертість, відкритість, вразливість – тобто якостей “природної” людини.

У романі простежується так звана “природна релігія”, яку сповідував Жан-Жак Руссо. Усі моральні та онтологічні істини він намагався вивести просто з натурального, природного розвитку самої людини.

Висновки

У ході проведеної роботи було досягнуто основної мети: визначення ролі роману Даніеля Дефо "Робінзон Крузо" у знайомстві світової спільноти з людиною-творцем, людиною праці.

Відповідно до поставлених цілей і завдань було зроблено такі висновки:

1. Саме в епосі Просвітництва людина стала центром уваги. Це була нова людина епохи аварії феодального суспільства - "природна" людина.

2. Вперше концепція "природної" людини з'являється у французькому Просвітництві, а саме в роботах Жан-Жака Руссо. Природна людина, за Руссо, це насамперед створена природою людина з її природними фізичними та моральними потребами та бажаннями.

3. У романі Даніеля Дефо "Робінзон Крузо" концепція "природної" людини проявляється через два аспекти. Через працю як чинник виховання природної людини. І через так звану "природну релігію", що пробуджує в герої якості "природної" людини.

Список використаних джерел

1. Папсуєв В.В. Три великі англійські романісти епохи Просвітництва: Дефо, Свіфт, Філдінг: з історії європейської літератури XVII-XVIII століть: книга для вчителів та учнів середніх шкіл / В.В. Папсуєв. – К.: Полярна Зірка, 2001. – 56 с.

2. Даніель Дефо. Його життя та літературна діяльність/А.В. Кам'янський// Данте. Дефо. Г.-Х. Андерсен. Ренан. Ібсен: Біогр. Оповідання/ Упоряд., заг. ред. та післясл. Н.Ф. Болдирєва. – Челябінськ: Урал, 1995. – 456 с.

3. Світ бібліографії. – 2004. – №1 – з 33-36. - Бібліогр. - 6 назв.

4. Урнов, Д.М. Дефо/Д.М. Урнов: серія "ЖЗЛ". – М.: Молода гвардія, 1978. - Вип. 4 (575). – 256 с.

5. Атарова К.М. Секрети простоти. Даніель Дефо. Робінзон Крузо/К.М. Атарова. – К.: Книга, 1990. – 237 с.

6. Історія зарубіжної літератури XVIII століття / за ред. Плавскіна З.І. - М: 1991.

7. Стріха Є.А. Ж.-Ж. Руссо про роль природи у вихованні дітей/Є.А. Стріха// Початкова школа. – 2008. – № 5. – С. 20-22.

8. Антологія світової філософії. - М: АН СРСР, Ін-т філософії, Думка, 1969-1972. - Т.1. – 582 с.

9. Елістратова А. Англійський роман епохи Просвітництва /А. Єлістратова. – М.: 1966. – 476 с.

10. Дефо Д. Робінзон Крузо/Д. Дефо: пров. М. Шишмарьової. – М.: 1992. – 364 с.